

شناسایی فرم، کاربرد و تزئینات کجاوه در نگارگری ایرانی دوره‌های تیموری و صفوی

مقاله پژوهشی (صفحه ۱۰۱-۸۵)

زینب نیک‌نسب^۱، آرزو پایدارفرد^۲

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد نقاشی ایرانی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز (نویسنده مسئول)

۱- استادیار گروه هنر اسلامی دانشگاه بیرجند

DOI: 10.22077/NIA.2021.3787.1370

چکیده

نگارگری ایرانی، منبع مفیدی برای شناخت ابزار و وسایل کاربردی زندگی مردم در تاریخ ایران است. وجود کجاوه به‌عنوان وسیله حمل‌ونقل در ایران گذشته، در برخی نگاره‌های دوره تیموری و صفوی مشهود است. مقاله حاضر، به چگونگی شکل، کاربرد و تزئینات کجاوه در نگارگری دوره‌های تیموری و صفوی، بر اساس داستان نگاره‌ها می‌پردازد. همان‌طور که در میان اقشار جامعه از وسایلی همچون کجاوه و تخت‌های روان برای جابه‌جایی افراد و اشیاء استفاده می‌شد، کاربرد و حضور دائمی این ابزار حمل‌ونقل در زندگی روزمره، از دلایل تصویرشدن این عنصر در نگارگری ادوار مختلف با موضوعات متنوع است که در شکل‌های گوناگون و با تزئینات رایج آن دوره در نگاره‌ها مصور شده‌است. انواع مختلف کجاوه، اشخاص درون آن، کاربری‌های آن و نیز شیوه تصویرگری کجاوه در نگارگری عصر تیموری و صفوی، موضوعی است که پرداختن به آن، مسأله اصلی پژوهش حاضر است. با توجه به اندک بودن پژوهش‌ها در این زمینه، هدف از انجام این پژوهش دستیابی به اطلاعات جامعی در مورد کاربرد کجاوه و فرم‌شناسی و نقوش و تزئینات به‌کار برده‌شده در کجاوه‌ها در نگارگری دوره تیموری و صفوی است. بر این اساس پرسش‌های پژوهش بدین شرح است: ۱. کجاوه در نگاره‌های دوره تیموری و صفوی از چه فرم‌ها و کاربردی برخوردار بوده‌است؟ ۲. کجاوه در نگاره‌های دوره تیموری و صفوی با چه نقوشی تزئین شده‌است؟ روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و شیوه گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است. همچنین روش تجزیه‌وتحلیل اطلاعات، کیفی است که با بررسی فرم و کاربرد کجاوه و نیز نقوش و تزئینات آن‌ها در ۱۳ نمونه نگاره دوره تیموری و صفوی که در قالب ۵ نمونه نگاره با ماهیت رزمی و ۸ نمونه نگاره با موضوع بزمی است، به تحلیل در قالب جداول و سپس ارائه نتیجه‌گیری می‌پردازد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که هم در نگاره‌هایی که ماهیت رزمی دارند و هم نگاره‌های بزمی مربوط به دو دوره تیموری و صفوی، تصویر کجاوه مشهود است که در نگاره‌های رزمی، غالباً بر پشت فیل و بدون سقف و دارای نقوش ختایی، هندسی و جانوری است؛ اما در نگاره‌های بزمی بر پشت شتر و دارای سقف، ترسیم شده که بیشتر با تزئینات ختایی، هندسی و اسلیمی مزین شده‌است. کجاوه در نگاره‌های دوره تیموری ساده‌تر و به صورت سه‌ضلعی است؛ اما در نگاره‌های دوره صفوی در فرم‌های چندضلعی و پرآرایه‌تر دیده می‌شود.

واژه‌های کلیدی: دوره تیموری، دوره صفوی، کجاوه، نگارگری، نقوش و تزئینات.

1- Email: zeinabniknasab@gmail.com

2- Email: a.paydarfard@birjand.ac.ir

مقدمه و بیان مساله

در گذشته وسایل حمل و نقل بسیار محدود بوده و اغلب مردم از حیوانات برای جابه‌جایی استفاده می‌کردند؛ اما با گذشت زمان، استفاده وسایلی همچون کجاوه، گاری و تخت‌های روان رواج یافت. در ابتدا کجاوه‌ها مختص اشراف‌زاده‌ها و شاهان بود و وسیله‌ای اشرافی محسوب می‌شد؛ اما رفته‌رفته استفاده از آن در میان عموم مردم مرسوم شد و همه طبقات اجتماعی، برحسب نیاز خود، از انواع مختلف کجاوه برای جابه‌جایی استفاده می‌کردند. کجاوه‌ها انواع گوناگونی داشتند که با نام‌های متفاوتی شناخته می‌شدند؛ از جمله هَوَدَج، عَماری، پالکی، مَحْمِل و... این کجاوه‌ها دارای سایبان و یا بدون پوشش بوده‌اند و بر پشت حیواناتی نظیر اسب، فیل، شتر و استر بسته می‌شدند و در مواردی نیز بر پشت غلامان و باربران حمل می‌شدند. در این میان کاربرد بسیار کجاوه‌ها در حمل و نقل بانوان - اعم از بانوان درباری و عامه - قابل توجه است.

از میان نقوش و فرم‌های مندرج در نگاره‌ها، عنصر کجاوه به‌عنوان عنصر مورد مطالعه انتخاب شد؛ زیرا علی‌رغم تعدد نگاره‌های دارای این نقش و کاربری مهم آن در روایت بصری نگاره، به آن پرداخته نشده و تنوع فرمی و تزئینی آن مورد مطالعه قرار نگرفته‌است.

در مقاله حاضر ابتدا معنانشناسی کجاوه در فرهنگ لغات مورد نظر قرار گرفت و سپس به معرفی نگاره‌های منتخب در قالب دو گروه، نگاره‌های رزمی و بزمی از هر دو دوره تیموری و صفوی پرداخته شد. سپس شیوه و چگونگی حمل کجاوه و شخصیت‌های درون آن بررسی شد و تزئینات کجاوه و فرم‌شناسی و محل قرارگیری آن در نگاره‌های منتخب، مورد بررسی قرار گرفت.

با توجه به اندک بودن پژوهش‌ها در این زمینه، هدف از انجام این پژوهش دستیابی به اطلاعات جامعی در مورد کاربرد و اشکال مختلف کجاوه‌ها است.

پژوهش حاضر به دنبال پاسخ‌گویی به این پرسش‌هاست:

۱. کجاوه در نگاره‌های دوره تیموری و صفوی از چه فرم‌ها و کاربردی برخوردار بوده‌است؟
۲. کجاوه در نگاره‌های دوره تیموری و صفوی با چه نقوشی تزئین شده‌است؟

این پژوهش از آن جهت حائز اهمیت است که علی‌رغم ذهن‌آشنا بودن مفهوم (کجاوه) به‌عنوان ابزاری برای حمل و نقل، تاکنون به آن پرداخته نشده و مطالعه کامل و اختصاصی در مورد کاربرد و ویژگی‌های تصویری آن در نگارگری انجام نشده‌است و بدین سبب می‌تواند راهگشای پژوهش‌های آتی قرار بگیرد.

مبانی نظری و پیشینه تحقیق

آنچه که این پژوهش را از سایر پژوهش‌ها متمایز می‌کند، این نکته است که تاکنون در رابطه با مفهوم کجاوه و کاربرد آن در نگارگری ایرانی، مطالعه تخصصی انجام نشده و این پژوهش با گردآوری داده‌ها و اطلاعات اولیه محدود و پراکنده از منابع مختلف و تجزیه و تحلیل آن‌ها، مطالعه کاملی پیرامون مفهوم کجاوه در نگارگری است که می‌تواند به عنوان منبع مطالعاتی پژوهش‌های بعدی قرار گیرد. پیشینه مقاله حاضر در دو بخش؛ کجاوه در تاریخ ایران و کجاوه در نگارگری، قرار می‌گیرد.

منابعی که به بررسی کجاوه در نگارگری پرداخته‌اند، شامل این موارد هستند: در مقاله «مطالعه تطبیقی نقوش درون‌ترکیبی در نگارگری ایران و دوره سلاطین مغولی هند و آثار آرکیم بولدو؛ "نگاره شتر، ساریان، پری چنگ‌نواز سوار بر شتر و تابلو پرتره زمین"» از طاهری و شاه‌چراغ (۱۳۹۵)، نگاره‌ای مورد بررسی قرار گرفته که در آن زنی با شمایل فرشته‌گون، داخل کجاوه‌ای که بر پشت شتر بسته شده، نشسته‌است. در مقاله «بررسی نمادین ساختار و موقعیت پیکره حضرت یوسف در نگاره‌های منظومه یوسف و زلیخا هفت‌اورنگ ابراهیم میرزا» نوشته نایب‌پور و اسفندیاری (۱۳۹۴)، ذکر شده که در یکی از نگاره‌ها زلیخا درون کجاوه‌ای سوار بر شتر رسم شده‌است. در بخشی از مقاله «نقد و تحلیل ساختار آیینی اسطوره سیاوش (مقایسه سیاوش - سیاوشان با تراژدی دیونیسیا بر مبنای نظریه اسطوره و آئین)» نوشته قائمی (۱۳۹۳)، در بررسی دیوارنگاره‌ای در پنج کنت، از معماری حجله‌مانندی که عده‌ای آن را بر دوش حمل می‌کنند، یاد شده‌است. در مقاله قلی‌زاده (۱۳۸۱) با عنوان «استاد محمد سیاه‌قلم» از نگاره‌های محمد سیاه‌قلم یاد شده که

(۱۳۹۲)، "نمط" را نوعی پوشش رنگارنگ معنی کرده که بر سقف هودج (کجاوه) می‌گسترند. در مقاله «نگاهی انتقادی به ترجمه، تصحیح و تحشیه چین‌نامه» نوشته جهانگرد (۱۳۹۱) به بررسی نسخه ترجمه‌ی چین‌نامه پرداخته شده که در بخشی از آن از تخت روان و پالکی به عنوان وسیله حمل‌ونقل نام برده شده و در توضیح آن آمده‌است که پالکی مرکبی است مخصوص هند که امرا و اغنیا بر آن سوار می‌شوند. این واژه از واژه سانسکریت "پالی‌یانکا" گرفته شده و به معنای کجاوه بی‌سقف است. در مقاله «کاروانسراها در گذر تاریخ» نوشته اخوی (۱۳۹۰)، واژه‌های کجاوه، عماری و محمل ذکر شده و نیز لغات چاروادار و مکاری به عنوان مفاهیم مرتبط با آن‌ها معرفی شده‌اند. در مقاله «آخرین روزهای غازان‌خان و بحران در حکومت ایلخانی» نوشته عباسی (۱۳۸۸) اشاره شده که برای جابه‌جایی غازان‌خان که بیمار بوده‌است، او را در محفه (کجاوه) نشانده بوده‌اند. مقاله رحمت‌آبادی با عنوان «از کجاوه، کالسکه و ماشین دودی تا ورود اولین اتومبیل به ایران» (۱۳۸۷) به بررسی ابزار حمل‌ونقل در تاریخ ایران پرداخته و در آن ذکر شده که در گذشته در فلات ایران از گاری برای حمل و نقل بارهای سنگین استفاده می‌شده‌است و برای مسافران صندوق چوبی روبازی را بر طرفین اسب و قاطر می‌بستند و آن را پالکی می‌نامیدند که در هر صندوق یک مسافر می‌توانست بنشیند؛ چنان‌که همین صندوق بر پشت شتر بسته می‌شد نام کجاوه به خود می‌گرفت و گاهی نیز صندوق‌های سرپوشیده‌ای بر روی شترهای دو کوهان گذاشته می‌شد که هودج نام داشت و مخصوص استفاده زنان و دختران بود. در مقاله «مرزهای نوآوری» نوشته مهدی‌پور (۱۳۸۷) نیز به محمل و کجاوه و پالکی به عنوان ابزار حمل‌ونقل اشاره شده‌است. در بخشی از مقاله «جست‌وجوی جان و جهان؛ نگاهی به سفرنامه‌های فارسی» نوشته پورگیو و عبداللهی (۱۳۸۳)، تخت روان و شکدف را نوعی کجاوه و از جمله وسایل حمل‌ونقل به‌شمار آورده‌است. همچنین ذکر شده که شکدف بزرگ‌تر و راحت‌تر از کجاوه بوده‌است. در مقاله «نکاتی چند از معانی عبارتهای گلستان و تاریخ بیهقی» از زنجانی (۱۳۸۰)، ضمن بررسی عبارات ادبی، این نکته ذکر شده‌است که "ترکی"، اسب یا استری است که برای باربری، سواری و نیز

دیوها را کجاوه‌بردوش و در حال حمل ملزومات و صندوق‌های سنگین و پر بها تصویر کرده‌است. همچنین ذکاء (۱۳۴۱) در مقاله «چهره‌های جاویدان هنر؛ "غیاث نقش‌بند": نقاشی توانا، شاعری خوش‌قریحه، بافنده‌ای چیره‌دست»، به نگاره لیلی و مجنون اشاره کرده که در آن لیلی درون کجاوه‌ای که بر پشت شتر بسته شده، نشسته‌است.

از منابعی که کجاوه در تاریخ ایران را بررسی کرده‌اند، می‌توان این موارد را برشمرد: مقاله «بررسی اخلاق اجتماعی ایرانیان در سفرنامه‌های اروپایی (سفرنامه‌های دوره صفویه و قاجار)» نوشته اسماعیلی مهرا، بیگدلی و ادیسی (۱۳۹۶) از شترهای حامل کجاوه‌ها که در آن‌ها افرادی حمل می‌شدند، یاد می‌کنند. در متن مقاله «بررسی نظریه حجاب حداقلی درباره وضعیت پوشش در عصر جاهلیت و صدر اسلام» نوشته شاه‌سنایی و طباطبایی (۱۳۹۶)، به استفاده زنان عرب جاهلی از کجاوه پرداخته شده و نیز به شعر شاعران عصر جاهلی اشاره شده‌است که در آن زنانی توصیف شده‌اند که بر هودج شتران سوارند و برای نظاره‌کردن فضای بیرون، پارچه نازکی که روی هودج قرار دارد را کنار می‌زنند. مقاله «بازتاب تاریخ فرهنگی و اجتماعی مسلمانان در سفرنامه ابن جبیر» نوشته یعقوبی و یآوری سرتختی (۱۳۹۵) واژه "کجاوه" یا "شقاوه" را به نقل از سفرنامه ابن جبیر به کار برده‌است و ذکر کرده که کجاوه بر روی شتران بسته شده‌است. همچنین مقاله «طراحی ورودی شهرهای امروز با بهره‌گیری از هویت‌مندی شهرهای دیروز ایران» نوشته عبدالله‌زاده‌فرد و رحمانی (۱۳۹۵)، کالسکه، کجاوه و پالکی را تحت عنوان وسایل نقلیه کندرو معرفی می‌کند. مقاله «فیل در دوره سلاطین دهلی: اهمیت و کارکردها» نوشته محرابی کالی و معصومی (۱۳۹۲) به کاربرد فیل در جنگ‌ها اشاره کرده و آورده‌است که فرماندهان جنگی برای رهبری جنگ، درون هودج که بر پشت فیل بسته می‌شد، می‌نشستند. مقاله «تحولات بافتی تهران در دوره قاجار؛ تغییرات ایجادشده در نحوه قرارگیری خانه‌ها نسبت به معابر شهری» نوشته رمضان جماعت و اکبری (۱۳۹۲)، پالکی، عماری و کجاوه را جزو وسایل مخصوص حمل‌ونقل مسافر می‌نامد. مقاله «بازخوانی مفاهیم "زوج" و "زوجیت" در قرآن کریم» نوشته بهارزاده

دوم؛ همچنین نگاره‌هایی از خمسه نظامی و نیز نگاره‌هایی از یوسف و زلیخا، هفت‌اورنگ و پنج‌گنج عبدالرحمان جامی و نگاره‌ای از ظفرنامه تیموری.

در گزینش نگاره‌ها سعی شد صحنه‌هایی انتخاب شود که فضای حاکم بر نگاره، رزم و بزم باشد تا بتوان تحلیل کاملی بر چگونگی کاربرد کجاوه در دو دوره موردنظر و فرم کجاوه در نگاره‌های بزمی یا رزمی انجام داد. در تجزیه و تحلیل نگاره‌ها نیز سعی شد محل قرارگیری کجاوه در ترکیب‌بندی، موجوداتی که کجاوه را حمل می‌کنند، اشخاصی که توسط کجاوه حمل می‌شوند، فرم کجاوه و تزئینات و... مورد بررسی قرار گیرد.

معرفی و معناشناسی کجاوه

در این بخش از پژوهش به بررسی معنی کجاوه و مفاهیم مرتبط با آن در دو فرهنگ لغت معین و عمید پرداخته شده است. کجاوه در فرهنگ معین به معنی اتاقک چوبین روباز دارای سایبان یا فاقد آن است که بر پشت استر، فیل و شتر بسته می‌شد و یا توسط غلامان حمل می‌شد که با واژه‌هایی همچون هودج، محمل، جلیل، مکاری و چاروادار مرتبط است. در فرهنگ عمید کجاوه به معنی صندوق چوبی می‌باشد که بر پشت شتر و قاطر بسته و برای حمل مسافر استفاده می‌شود. مفاهیم مرتبط با آن همچون عماری، محمل، هودج و جلیل نیز ذکر شده است.

بنابراین کجاوه اتاقکی چوبی است که برحسب نوع کاربری و شخص استفاده‌کننده، بر پشت شتر، اسب، فیل و باربران بسته و حمل می‌شود و می‌تواند روکش‌دار و یا روباز باشد و نام‌های متفاوت و تزئینات و فرم‌های متنوعی دارد. در جدول ۱، معنی کجاوه و کلمات مرتبط با آن در این دو فرهنگ لغت آورده شده است.

بستن عماری و کجاوه مناسب است. در بخشی از مقاله «نگاهی به سفرنامه‌های آل‌احمد» به قلم دستغیب (۱۳۸۰) به کاربرد کجاوه‌هایی که دونفر از پس و پیش به دوش گرفته‌اند، اشاره شده است. در مقاله «استفاده از سایه و سایبان در حال احرام» نوشته عابدینی (۱۳۷۶) که به مبحث سایه و سایبان پرداخته و احکام آن را مورد بررسی قرار داده، به نقش کجاوه نیز اشاره شده است؛ بدین معنی که کجاوه، هودج، قبه و عماری را به عنوان ابزاری نام برده که بر پشت مرکب‌های خود می‌بستند و درون آن استراحت می‌کردند و در متن آن ذکر شده است که این‌ها می‌توانند سرپوشیده و یا دارای پوشش پارچه‌ای باشند؛ همچنین به استفاده زنان از کجاوه اشاره شده است. مقاله «استاد اکبر داناسرشت و ریاضیات از "بیرونی" تا معاصران» نوشته بیرشک و داناسرشت (۱۳۶۴) نیز از کجاوه و پالکی به عنوان وسایل نقلیه در طول تاریخ یاد می‌کند. در مقاله «تن آدمی شریف است...» نوشته باستانی پاریزی (۱۳۵۲) به نقل از شاردن، از کجاوه‌های مجلل دارای پرده‌های زربفت و مخمل برای بانوان یاد می‌کند. مقاله «شاهکارهای هنری ایران» از بهنام (۱۳۴۵) از اسب، شتر، کجاوه و پالکی به عنوان ابزار حمل‌ونقل و مسافرت در قدیم یاد کرده است.

روش پژوهش

نوع پژوهش از نظر هدف بنیادی- نظری و از منظر ماهیت و روش، توصیفی- تحلیلی است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و مهم‌ترین ابزار جهت گردآوری اطلاعات تهیه برگه شناسه، استفاده از جدول‌های محقق‌ساخته، کارت مشاهده و اسناد تصویری است و جامعه پژوهش از میان ۲۵ نگاره که در آن‌ها کجاوه موجود بود انتخاب شد. در این پژوهش، فرم‌های مختلف کجاوه و تزئینات و نقوش آن در ۱۳ نمونه نگاره مربوط به سده‌های ۹ تا ۱۱ هـ. ق. مورد بررسی قرار گرفت که ۳ نگاره مربوط به دوره تیموری و ۱۰ نمونه مربوط به دوره صفوی است.

نگاره‌های مورد بررسی در این پژوهش به طور کلی در دسته‌بندی زیر قرار می‌گیرند:

نگاره‌هایی از شاهنامه؛ شامل شاهنامه رشید، بایسنقری، طهماسبی، محمد جوکی و شاهنامه منسوب به شاه اسماعیل

جدول ۱: معناشناسی کجاوه (نگارندگان، ۱۳۹۸)

واژه	فرهنگ معین	فرهنگ عمید
کجاوه	دو اتاقک چوبین روباز یا با سایبان که آن‌ها را در طرفین شتر یا استر بندند و در هر اتاقک مسافری نشیند. هودجی که بر پشت استر، اسب و فیل می‌بستند یا توسط غلامان و باربران افراد را حمل می‌کردند (معین).	صندوق چوبی روباز که دوتای آن را در طرفین شتر یا قاطر می‌بندند و بر آن سوار می‌شوند، کجاوه و کژاوه و کجوه هم گفته شده‌است (عمید).
محمل	کجاوه که بر شتر بندند؛ هودج (معین).	آنچه در آن کسی یا چیزی را حمل کنند، هودج، پالکی (عمید).
هودج	کجاوه‌ای که زنان بر آن سوار شوند؛ عماری (معین).	کجاوه، پالکی روپوش‌دار (عمید).
جلیل	پرده‌ای که روی کجاوه کشند؛ کجاوه‌پوش (معین).	کجاوه‌پوش، پرده روی کجاوه (عمید).
مکاری	کرایه‌دهنده، کسی که چهارپایان را کرایه می‌دهد (معین).	-----
چاروادر	کسی که حیوانات بارکش را می‌راند یا با آن‌ها باربری می‌کند (معین).	-----
عماری	-----	کجاوه، هودج و تخت روان‌مانند که تابوت مرده را در آن می‌گذارند و به گورستان می‌برند (عمید).

معرفی نگاره‌ها و توصیف کجاوه در نگاره‌های منتخب

انداخته و او را از کجاوه خود به پایین می‌کشد. در نگاره دیگر با نام "جنگ رستم با کاموس" (تصویر ۳) مکتب تبریز دوره صفوی، نبرد رستم و کاموس، سردار چینی، به تصویر کشیده شده‌است؛ درحالی‌که خاقان چین از درون کجاوه خود صحنه را نظاره می‌کند و انگشت حیرت به دهان دارد.

در این پژوهش نقش کجاوه در چند نمونه نگاره مورد بررسی قرار خواهد گرفت که مربوط به دوره‌های صفوی (مکتب تبریز، اصفهان، قزوین و مشهد) و تیموری (مکتب هرات و شیراز) و شامل نگاره‌هایی با محتوای "بزمی" و یا "رزمی" است. نگاره‌های بزمی، نگاره‌هایی با ماهیت جشن و شادی و مهمانی و نگاره‌های رزمی، نگاره‌هایی با ماهیت جنگ و پیکار میان انسان‌ها و یا حیوانات و نیز اسارت را در برمی‌گیرد. در این بخش به بررسی و تحلیل نگاره‌ها در دو گروه "نگاره‌های رزمی" و "نگاره‌های بزمی" پرداخته می‌شود.

تصویر ۱: جنگ رستم و خاقان چین، شاهنامه رشیدا، هنرمند نامعلوم، نیمه نخست سده ۱۱ ه.ق، کاخ گلستان (کرباسی و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۵۷)

نگاره‌های رزمی

نگاره "جنگ رستم و خاقان چین" (تصویر ۱)، نسخه مصوری از شاهنامه رشیدا مربوط به مکتب اصفهان دوره صفوی و نیز نگاره "نبرد رستم با خاقان چین" (تصویر ۲) نسخه‌ای مصور از شاهنامه بایسنقری مربوط به مکتب هرات دوره تیموری، رزم رستم با خاقان چین را نشان می‌دهد که با سپاهش به یاری تورانیان آمد تا با سپاه ایران بجنگد؛ ولی در نبردی که در گرفت، سردار خود کاموس را از دست داد و در نهایت خود خاقان که بر فیلی سپید سوار بود، توسط کمند رستم به بند کشیده شد و از کجاوه به پایین سرنگون شد. در این دو نگاره، سپاه ایران و چین در دو طرف صحنه، تصویر شده‌اند و رستم سوار بر اسب خود، کمند به دور بدن خاقان

تصویر ۲: نبرد رستم با خاقان چین، هنرمند نامعلوم، شاهنامه بایسنقری، ۸۳۳ ه.ق، کاخ گلستان (همان: ۴۸)

تصویر ۴: جنگ بین بهرام چوبینه و خسرو پرویز، خسرو و شیرین نظامی، هنرمند نامعلوم، سده ۱۰ هـ.ق، موزه سلطنتی اسکاتلند، ادینبرا (گری، ۱۳۸۳: ۲۱۵)

تصویر ۵: جنگ بین گو و تلخند، شاهنامه محمد جوکی، هنرمند نامعلوم، هرات، سده ۹ هـ.ق، انجمن سلطنتی آسیایی، لندن (همان: ۱۹۳)

نگاره‌های بزمی

نگاره "لیلی و مجنون" نسخه‌ای مصور از پنج گنج، مربوط به مکتب تبریز صفوی، ملاقات لیلی و مجنون را به تصویر می‌کشد؛ در حالی که مجنون با حال زار و سر و روی آشفته در میان وحوش و درندگان نشسته و لیلی از درون کجاوه زرین خود جویای احوال اوست (تصویر ۶). نگاره "استقبال تیمور از همسر امیرزاده جهانگیر" مکتب تبریز دوره صفوی نیز، همسر شاهزاده جهانگیر را درون کجاوه‌ای پرشکوه که بر پشت چهار اسب قرار گرفته‌است، تصویر می‌کند (تصویر ۷). نگاره "ورود عزیز و زلیخا به مصر و استقبال مصریان از ایشان" مکتب مشهد در دوره صفوی (تصویر ۸) لحظه‌ای را شرح می‌دهد که زلیخا سوار بر کجاوه روی شتر، توسط ملازمان زن و مرد همراهی می‌شود تا به دروازه پایتخت مصر، جایی که عزیز برای ملاقات او آمده‌است، می‌رسد. داماد سوار بر اسبی

بهرام چوبین از سپه‌دهای بزرگ ایران بود که پس از این که در برابر سپاه روم شکست خورد، شاه هرمز او را خوار شمرد و از فرماندهی سپاه عزل کرد. آن‌گاه بهرام شورش کرد- در این زمان خسرو پرویز با شورش و عزل هرمز به پادشاهی رسیده بود- و خسرو پرویز از پایتخت گریخت و به امپراتوری بیزانس پناه برد. شاه بیزانس لشگری به او داد و خسرو پرویز به پایتخت بازگشت و بهرام چوبین را شکست داد و تاج و تخت شاهی را پس گرفت. نگاره "جنگ بین بهرام چوبینه و خسرو پرویز" مکتب تبریز صفوی نیز نمایانگر پیکار میان خسرو پرویز و بهرام چوبینه است. در این نگاره "بزرگامید" در حال تعیین بهترین زمان برای شروع جنگ، تصویر شده‌است (تصویر ۴).

"گو" در شاهنامه نام پسر جمهور شاه هند است. گو چون به سن جوانی رسید، خود را شایسته پادشاهی دانست و به همین سبب میان او و برادرش تلخند اختلاف و جنگ درگرفت. گو خواهان آشتی با برادرش بود؛ اما وی نپذیرفت و به جنگ ادامه داد تا در میانه نبرد بر پشت فیل جان سپرد. گو نگران بود که چگونه این خبر را با مادرشان بازگوید. سرانجام چاره‌ای اندیشید و بزرگان قوم خویش را بر آن داشت تا صحنه کارزار او و برادرش را بر تخته شطرنج بیارایند و این صحنه را به مادر نشان دهند تا او از چگونگی مرگ تلخند آگاه شود. مادر بدین وسیله دانست که فرزندش تلخند بر پشت فیل و بدون هیچ زخمی بر بدنش در گذشته‌است. نگاره جنگ بین "گو و تلخند" مربوط به مکتب هرات دوره تیموری، نمایانگر این واقعه است (تصویر ۵).

تصویر ۳: جنگ رستم با کاموس، شاهنامه شاه طهماسبی، منسوب به عبدالوهاب، سده ۱۰ هـ.ق، موزه هنرهای معاصر تهران (کرباسی و دیگران، ۱۳۸۹: ۲۸۷).

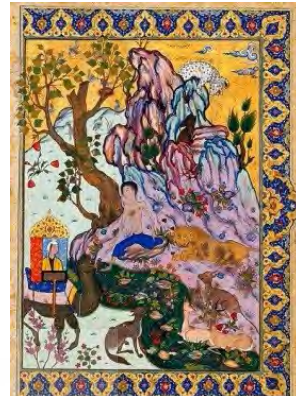
تصویر ۸: ورود عزیز و زلیخا به مصر و استقبال مصریان از ایشان، منسوب به شیخ محمد، نسخه مصور از هفت اورنگ جامی 1492D، ۹۶۳ تا ۹۷۲ هـ.ق (کرباسی و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۴).

تصویر ۹: کیکاووس در آسمان، شاهنامه، هنرمند نامعلوم، ۹۵۵ هـ.ق، مجموعه سامفگ، لندن (رضوی، ۱۳۹۶: ۲۹)

نگاره "شکار شاهی" مربوط به مکتب قزوین دوره صفوی صحنه شکار شاه را به تصویر می‌کشد؛ درحالی‌که حلقه جرگه-کنندگان شکارها در چندقدمی شاهزاده تشکیل یافته و سلیقه نگارگر درباری کار خود را کرده و به چابکی صحنه کشتار را در ماهیت کارناوال شادی بخشی نشان داده‌است (تصویر ۱۰).
نگاره "یوسف در بازار" مکتب مشهد دوره صفوی تصویرگر داستان فروش یوسف در بازار مصر می‌باشد. در این نگاره یوسف در میان جمعیت نشسته و خریداران وی، در حال مشورت برای خرید او هستند؛ درحالی‌که زلیخا دورتر در کجاوه مجلل خود نظاره‌گر این صحنه است (تصویر ۱۱).

سپید به عروسیش نزدیک و به پشت سر بر می‌گردد تا دیس طلایی را از یکی از ملازمان بگیرد، تا یک سنت کهن ایرانی را که در جشن عروسی طلا، نقره، مروارید و جواهر می‌پاشند، اجرا کند. نوازندگان آلات مختلف موسیقی می‌نوازند و دو پسر با قاشق برای زلیخا می‌رقصند (شعبان‌پور، ۱۳۸۲: ۸۸).

تصویر ۶: لیلی و مجنون، مظفرعلی، پنج گنج، ۹۲۸ هـ.ق، کاخ گلستان (کرباسی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۱۴)

تصویر ۷: استقبال تیمور از همسر امیرزاده جهانگیر، منسوب به کمال‌الدین بهزاد، ظفرنامه تیموری (شماره ۷۰۸)، ۹۳۵ هـ.ق، کاخ گلستان (همان: ۸۶)

نگاره "کیکاووس در آسمان" مکتب تبریز (؟) دوره صفوی به پادشاه کیانی به نام کیکاووس مربوط می‌شود که توسط ابلیس گمراه و مطیع او شده‌است؛ چنانکه پادشاه در تلاشی برای مغلوب ساختن آسمان‌ها، توسط شیطان اقدام به ساخت تختی پرنده نمود که توسط چهار عقاب قوی حمل می‌شد. بر این اساس پرندگان طی پرواز به سمت گوشت آویخته در بالای سر خود، تاج و تخت را به سمت بالا می‌برند. هنگامی که پرندگان خسته شدند به همراه تاج و تخت به زمین فرو افتاده و کیکاووس، خسته و پشیمان، به خاطر غرور خود از خداوند منان طلب آمرزش می‌نماید (تصویر ۹).

تصویر ۱۲: حمل دیوان تخت روان جمشید را، شاهنامه، هنرمند نامعلوم، شیراز، ۸۸۴ هـ.ق، کتابخانه ملی پاریس (آژند، ۱۳۸۷: ۲۷۱)

تصویر ۱۰: شکار شاهی، منتسب به علی اصغر، از شاهنامه‌های به احتمال به نام شاه اسماعیل دوم، قزوین، ۹۸۵-۹۸۴ هـ.ق، مجموعه خصوصی (کورکیان و دیگران، ۱۳۷۷: تصویر ۷۵-۷۴)

تصویر ۱۳: سلیمان و بلقیس، خمسه نظامی، هنرمند نامعلوم، ۹۳۵ هـ.ق، کتابخانه چستربیتی، دوبلین، ایرلند جنوبی (لوکونین و ایوانف، ۱۳۹۱: ۳۴)

تصویر ۱۱: یوسف در بازار، یوسف و زلیخا جامی، هنرمند نامعلوم، مشهد، سده ۱۰ هـ.ق، موزه بریتانیا، لندن (گری، ۱۳۸۳: ۲۲۰)

تحلیل چگونگی حمل کجاوه و شخصیت‌های درون آن

در نگاره‌های بررسی شده در این پژوهش، کجاوه‌ها توسط فیل، اسب، شتر، دیو و موجودات ماورایی و نیز عقاب و پرندگان حمل می‌شوند و به‌طور کلی می‌توان گفت در تمام نگاره‌های رزمی حاضر، کجاوه‌ها بر پشت فیل حمل می‌شوند (تصاویر ۱-۵)؛ اما در هیچ یک از نگاره‌های بزمی، استفاده از فیل برای حمل کجاوه دیده نمی‌شود.

در نگاره‌های بزمی تصاویر ۶، ۸، ۱۰ و ۱۱ از شتر، در نگاره ۷ از اسب، در نگاره ۱۲ و ۱۳ از دیو و در نگاره ۹ از عقاب برای حمل کجاوه استفاده شده‌است. در نگاره‌های ۱۳ و ۱۲ که کجاوه توسط دیو و موجودات ماورایی حمل می‌شود، کجاوه با دو دست روی شانه و بالای سر نگه‌داشته شده‌است. در نگاره ۹ که تصویرگری کیکاووس در آسمان است، کجاوه توسط پنجه عقاب‌ها نگه‌داشته شده و در سایر نگاره‌ها، کجاوه روی زمین تصویر شده‌است.

در نگاره‌های مورد بررسی، افرادی که درون کجاوه رسم شده‌اند همگی اشراف‌زاده و جزو طبقات متمول جامعه هستند و شاهدخت، شاهزاده، پادشاه یا از ثروتمندان جامعه می‌باشند. جدول ۲، شامل اطلاعاتی مربوط به نگاره‌ها و بررسی شیوه حمل کجاوه و نیز شخصیت‌های درون کجاوه‌هاست.

جمشید پس از تهمورث در روز هُرمُزد از فروردین به تخت پادشاهی نشست و مردم آن روز را "نوروز" خواندند. جمشید هم پادشاه بود و هم رهبر دینی. او ذوب کردن آهن و ساختن ابزار، بافتن، ریسیدن و خانه‌سازی به شکل هندسی و... را به مردم آموخت و برای جابه‌جاشدن، تخت روانی تهیه کرد و دیوان را مأمور حمل آن ساخت. در نگاره "حمل دیوان، تخت روان جمشید را" مربوط به مکتب شیراز دوره تیموری، صحنه حمل تخت باشکوه جمشید توسط دیوان به تصویر درآمده‌است (تصویر ۱۲). در نگاره "سلیمان و بلقیس" از مکتب تبریز دوره صفوی صحنه ملاقات سلیمان با ملکه سبا تصویر شده‌است. در این تصویر تخت سلیمان توسط اجنه و دیوان حمل می‌شود و تخت بلقیس نیز توسط دیوان نزد سلیمان حاضر شده‌است (تصویر ۱۳).

جدول ۲: اطلاعات نگاره‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۸)

ردیف	نام نگاره	مکتب/ دوره	هنرمند	تاریخ	محل نگهداری نسخه
۱	جنگ رستم و خاقان چین	اصفهان/ صفوی	نامعلوم	نیمه نخست سده ۱۱ ه. ق.	کاخ گلستان
۲	نبرد رستم با خاقان چین	هرات/ تیموری	نامعلوم	۸۳۳ ه. ق.	کاخ گلستان
۳	جنگ رستم با کاموس	تهربز/ صفوی	عبدالوهاب	سده ۱۰ ه. ق.	موزه هنرهای معاصر تهران
۴	جنگ بین بهرام چوبینه و خسرو پرویز	تهربز/ صفوی	نامعلوم	سده ۱۰ ه. ق.	موزه سلطنتی اسکاتلند، ادینبرا
۵	جنگ بین گُو و ناخند	هرات/ تیموری	نامعلوم	سده ۹ ه. ق.	انجمن سلطنتی آسیای، لندن
۶	لیلی و مجنون	تهربز/ صفوی	مظفرعلی	۹۲۸ ه. ق.	کاخ گلستان
۷	استقبال تیمور از همسر امیرزاده جهانگیر	تهربز/ صفوی	کمال‌الدین بهزاد	۹۳۵ ه. ق.	کاخ گلستان
۸	ورود عزیز و زیخا به مصر و استقبال مصریان از ایشان	مشهد/ صفوی	منسوب به شیخ محمد	۹۶۳-۹۷۳ ه. ق.	گالری فریر وائینگتن
۹	کیکاووس در آسمان	تهربز (۹)/ صفوی	نامعلوم	۹۵۵ ه. ق.	مجموعه سامفانگ، لندن
۱۰	شکار شاهی	قزوین/ صفوی	منسوب به علی‌اصغر	۹۸۴-۹۸۵ ه. ق.	مجموعه خصوصی
۱۱	یوسف در بازار	مشهد/ صفوی	نامعلوم	سده ۱۰ ه. ق.	موزه بریتانیا، لندن
۱۲	حمل دیوان تخت روان جمشید را	شیراز/ تیموری	نامعلوم	۸۸۴ ه. ق.	کتابخانه ملی پاریس
۱۳	سلیمان و بلقیس	تهربز/ صفوی	نامعلوم	۹۳۵ ه. ق.	کتابخانه چستریتی، دولین، ایرلند جنوبی

شخص درون کجاوه	مناسبات استفاده از کجاوه		چگونگی حمل کجاوه					توضیحات
	نگاره رزمی	نگاره بزمی	عقاب	دیوان	شتر	اسب	فیل	
خان چین	*						*	نسخه مصور از شاهنامه رشیدا
خان چین (در حال سقوط از کجاوه)	*						*	نسخه مصور از شاهنامه بایسنقری
خان چین	*						*	نسخه مصور از شاهنامه شاهطهماسبی
خسرو	*						*	نسخه مصور از خسرو و شیرین نظامی
گُو و نلخند	*						*	نسخه مصور از شاهنامه محمد جوکی
لیلی					*			نسخه مصور از پنج‌گنج
همسر امیرزاده جهانگیر		*				*		نسخه مصور از ظفرنامه تیموری (۷۰۸)
زلیخا		*			*			نسخه مصور از هفت‌اورنگ جامی 1492D.
کیکاووس		*	*					نسخه مصور از شاهنامه
نامعلوم		*			*			نسخه مصور از شاهنامه‌های احتمالاً به نام شاه اسماعیل دوم
زلیخا		*			*			نسخه مصور از زلیخا جامی
جمشید		*		*				نسخه مصور از شاهنامه
سلیمان و بلقیس		*		*				نسخه مصور از خمسه نظامی

تزئینات کجاوه در نگاره‌های منتخب

در نگارگری ایرانی، تزئینات و نقوش مورد استفاده در تصویرگری کجاوه‌ها، غالباً نقوش هندسی، ختایی ساده، اسلیمی و اسپیرال‌ها و تصویر حیواناتی نظیر شیر و اژدها و حیوانات ترکیبی است.

نگاره "جنگ رستم و خاقان چین"، خاقان چین را سوار بر کجاوه‌ای نشان می‌دهد که بر پشت یک فیل جنگی بسته شده و رستم بر پشت رخس درحالی نقش شده که کمند خود را به دور بدن خاقان چین انداخته‌است و او را پایین می‌کشد و سپاهیان با تحسین به وی می‌نگرند. کجاوه خاقان چین در این نگاره، به شکل شش‌ضلعی لاجوردی‌رنگ با لبه‌های طلایی و بدون سقف و مزین به نقوش اسلیمی و اسپیرال‌های ساده است. نگاره "نبرد رستم با خاقان چین" نیز کجاوه زرین دورنگ با سه دیواره حاوی نقوش حیوانی شیر و نقوش ختایی را به تصویر کشیده‌است. درنگاره "جنگ رستم با کاموس"، کجاوه چندضلعی دارای تکیه‌گاه تصویر شده که با نقوش اژدها و ختایی و گل‌وگیاه تزئین شده‌است و نگاره "جنگ بین بهرام چوبینه و خسرو پرویز"، کجاوه شش‌ضلعی قهوه‌ای و طلایی با نقوش ختایی را نشان می‌دهد. نگاره "جنگ بین گو و تلخند"، کجاوه زرین سه‌ضلعی و بدون تزئینات را تصویر کرده‌است.

در نگاره "لیلی و مجنون"، کجاوه لیلی بر روی شتری سوار است و لیلی از پس پرده قرمز رنگ آن به مجنون که با تنی لاغر در میان حیوانات و وحوش بیشه، نشسته و با جانوران الفت گرفته‌است، می‌نگرد. کجاوه گنبدی‌شکل و زرین لیلی با نقوش

ختایی و اسلیمی ظریف و زیبایی تزئین و نقوش هندسی نیز بر روی بدنه آن نقش شده‌است. در نگاره «استقبال تیمور از همسر امیرزاده جهانگیر»، کجاوه‌ای بر پشت چهار اسب سلطنتی قرار دارد که از درون آن همسر شاهزاده جهانگیر، پرده کجاوه را کنار زده و با ملایمت و متانت به بیرون و جمعیت بزرگان و اشرافی که به استقبال و خوش‌آمدگویی او آمده‌اند، می‌نگرد. تعداد زیادی از زنان اشراف‌زاده، کنیزان و خدمتکاران کجاوه را احاطه کرده‌اند. کجاوه در این نگاره دارای پوششی لاجوردی است و با نقوش ختایی و هندسی به رنگ طلایی تزئین شده‌است. در نگاره "ورود عزیز و زلیخا به مصر و استقبال مصریان از ایشان"، زلیخا درون کجاوه شش‌ضلعی زرین نشسته که دیواره سقف گنبدی‌شکل آن با نقوش اسلیمی و ختایی روی اسپیرال، تزئین شده و در حاشیه‌ها نیز از تزئینات گره‌مانند و هندسی استفاده شده‌است. نگاره "کیکاووس در آسمان" نیز کجاوه شش‌ضلعی زرین با تزئینات ختایی و فاقد سقف را نشان می‌دهد. همچنین در نگاره "شکار شاهی"، کجاوه با سقف گنبدی و حاوی تزئینات ختایی و اسلیمی است. نگاره "یوسف در بازار"، کجاوه زرین با پرده‌های لاجورد و سقف قرمز گنبدی‌شکل حاوی تزئینات ختایی و اسلیمی را به تصویر می‌کشد. نگاره "حمل دیوان، تخت روان جمشید را"، کجاوه سه‌ضلعی زرین و در نگاره "سلیمان و بلقیس"، کجاوه بلقیس شش‌ضلعی زرین و دارای پله و تکیه‌گاهی مزین و کجاوه سلیمان چندضلعی طلایی و قهوه‌ای با تکیه‌گاه مرتفع و مزین است. کجاوه‌ها حاوی تزئینات ختایی و اسلیمی و هندسی هستند. در جدول ۳، به بررسی تزئینات کجاوه‌ها در نگاره‌های ذکر شده پرداخته می‌شود.

جدول ۳: تزئینات کجاوه‌ها در نگاره‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۸)

تزئینات روی کجاوه					نام نگاره
جنس و رنگ کجاوه‌ها	نقوش حیوانی	اسلیمی	ختایی و گل و گیاه	نقوش هندسی	
تخت لاجوردی‌رنگ با لبه‌های طلایی		*			جنگ رستم و خاقان چین
دو رنگ زرین	* (نقش شیر)		*		نبرد رستم با خاقان چین
دو رنگ قهوه‌ای و طلایی	* (نقش اژدها)		*		جنگ رستم با کاموس
دو رنگ قهوه‌ای و طلایی			*		جنگ بین بهرام چوبینه و خسرو پرویز
زرین					جنگ بین گو و تلخند
زرین با پرده قرمز رنگ		*	*	*	لیلی و مجنون
با پوشش پارچه‌ای لاجورد			*		استقبال تیمور از همسر امیرزاده جهانگیر

زربین	*	*	*	ورود عزیز و زلیخا به مصر و استقبال مصریان از ایشان
زربین	*	*	*	کیکاووس در آسمان
دو رنگ قرمز و طلایی	*	*	*	شکار شاهی
زربین با پوشش پارچه‌ای لاجورد و سقف قرمز رنگ	*	*	*	یوسف در بازار
زربین	*	*	*	حمل دیوان، تخت روان جمشید را
دو رنگ قهوه‌ای و طلایی	*	*	*	سلیمان و بلقیس

فرم‌شناسی کجاوه در نگاره‌های منتخب

کجاوه در نگارگری ایرانی، هم در نگاره‌های دارای ماهیت رزمی و هم بزمی کاربرد داشته‌است. در این مبحث به بررسی فرم کجاوه در نگاره‌های منتخب پرداخته می‌شود.

در نگاره‌هایی که ماهیت بزمی دارند از جمله نگاره "استقبال تیمور از همسر امیرزاده جهانگیر" و "ورود عزیز و زلیخا به مصر و استقبال مصریان از ایشان"، غالباً کجاوه‌ها به شکل چندضلعی نقش شده‌اند و دارای سقف گنبدی شکل هستند و در رأس نوک گنبد، یک نشان قرار دارد. کجاوه‌ها دارای یک قسمت پنجره‌مانند هستند که شخص درون کجاوه به راحتی می‌تواند فضای بیرون کجاوه را با کنارزدن پوشش و پرده روی آن، نظاره کند. در بعضی موارد، داخل کجاوه قسمتی شبیه صندلی یا کرسی برای نشستن شخص قرار دارد. کجاوه در این نمونه نگاره‌ها توسط طناب‌های تزئین شده بر پشت حیوان بسته شده‌است و یا بر روی دو ردیف چوب بلند قرار دارد و دو طرف چوب‌ها بر پشت اسب و... بسته شده‌اند و به این طریق حمل می‌شود. در نگاره "سلیمان و بلقیس" نیز کجاوه بلقیس شش ضلعی و دارای تکیه‌گاهی مجلل است و کجاوه سلیمان گویی دارای دو طبقه بر روی هم می‌باشد. هر دو کجاوه در این نگاره توسط دیو و موجودات ماورایی (با در نظر گرفتن داستان سلیمان و ملکه سبا، احتمالاً اجنه) حمل می‌شوند؛ اما در نگاره‌های دارای ماهیت رزمی، کجاوه‌ها اغلب بدون سقف و پوشش تصویر شده‌اند و در بیشتر موارد بر پشت فیل‌های جنگی بسته شده و فرم‌های شش ضلعی و سه ضلعی و یا شباهت به تخت روان دارند. در نگاره "نبرد رستم با خاقان چین"، کجاوه خاقان چین بر پشت فیل جنگی بسته شده و دارای سه دیواره در سه طرف و بدون سقف است. ارتفاع دیواره‌ها کم است؛ به طوری که شخص درون کجاوه به راحتی می‌تواند اطراف را نظاره و فیل را

هدایت کند. در نگاره "جنگ رستم با کاموس"، کجاوه‌ای را به شکل تخت روان می‌توان دید که بر پشت فیل نصب شده و شبیه تخت و سریر پادشاهی است با دو دیواره بلند در دو طرف آن. در نگاره "جنگ رستم و خاقان چین" (نسخه مصور از شاهنامه رشیدا) کجاوه‌ای شش ضلعی بر پشت فیل ترسیم شده‌است که دارای دیواره‌های بسیار کوتاه- حداکثر تا قسمت کمر شخص درون کجاوه (خاقان چین)- و بدون نشیمنگاه است.

کجاوه در نگاره‌های دوره تیموری سه ضلعی (دارای سه دیواره)، بسیار ساده‌تر و بدون تزئینات و روکش تصویر شده؛ اما در نگاره‌های دوره صفوی با فرم‌های متنوع تر سه، چهار و شش ضلعی و با سقف و یا فاقد آن و همچنین دارای سقف گنبدی شکل و پایه به تصویر کشیده شده‌است. در جدول ۴، آنالیز فرمی کجاوه در نگاره‌های مورد بررسی ذکر شده‌است.

محل قرارگیری کجاوه در نگاره‌های منتخب

در آنالیز نگاره‌های مورد بررسی این پژوهش، فرم کجاوه در نقاط مختلفی از نگاره‌ها تصویر شده‌است؛ اما به طور کلی می‌توان گفت در آنالیز نگاره‌های رزمی، فرم کجاوه بیشتر در سمت راست و چپ نگاره نقش شده که غالباً به سبب شیوه آرایش جنگی رو در رو می‌باشد؛ در حالی که در نگاره‌های بزمی، نقش کجاوه به صورت پراکنده و البته غالباً در سمت راست و چپ و وسط نگاره، قرار گرفته‌است که در جدول ۴، محل قرارگیری کجاوه در نگاره‌ها ذکر شده‌است. در نگاره‌های مربوط به دوره تیموری، عنصر کجاوه در سمت راست، چپ و وسط تصویر قرار گرفته و در نگاره‌های دوره صفوی در بخش‌های مختلف کادر و یا به سمت بالا و پایین تصویر پراکنده‌است و ترکیب‌بندی متنوع‌تری را ایجاد کرده‌است.

جدول ۴: بررسی فرم و محل قرارگیری کجاوه در نگاره‌ها (نگارندگان، ۱۳۹۸)

نام نگاره	مکتب/ دوره	آنالیز فرم کجاوه	آنالیز محل قرارگیری کجاوه در نگاره	نام نگاره	مکتب/ دوره	آنالیز فرم کجاوه	آنالیز محل قرارگیری کجاوه در نگاره
۱ جنگ رستم و خاقان چین	اصفهان/ صفویه			۸ ورود عزیز و زلیخا به مصر و استقبال مصریان از ایشان	مشهد/ صفویه		
۲ نبرد رستم با خاقان چین	هرات/ تیموری			۹ کیکاووس در آسمان	تبریز/ (۴) صفویه		
۳ جنگ رستم با کاموس	تبریز/ صفویه			۱۰ شکار شاهی	قزوین/ صفویه		
۴ جنگ بین بهرام چوبینه و خسرو پرویز	تبریز/ صفویه			۱۱ یوسف در بازار	مشهد/ صفویه		
۵ جنگ بین گو و تلخند	هرات/ تیموری			۱۲ حمل دیوان، تخت روان جمشید را	شیراز/ تیموری		
۶ لیلی و مجنون	تبریز/ صفویه			۱۳ سلیمان و بلقیس	تبریز/ صفویه		
۷ استقبال تیمور از همسر امیرزاده جهانگیر	تبریز/ صفویه			-----	-----	-----	-----

نتیجه‌گیری

جابه‌جایی توسط کجاوه‌ها از مهم‌ترین و رایج‌ترین شیوه‌های حمل و نقل در گذشته و مورد استفاده عموم مردم و نیز

اشراف بوده‌است. هودج، عماری، پالکی، شکدَف (سکدَف) و محمل، نام‌ها و اشکال مختلف کجاوه است که هرکدام تفاوت اندکی در شکل ظاهری و اندازه یا کاربرد داشته‌اند؛ برای

آرایش جنگی رو در رو است؛ درحالی که در نگاره‌های بزمی، نقش کجاوه به صورت پراکنده و البته غالباً در سمت راست و چپ و وسط نگاره، قرار گرفته است. وسیله حمل کجاوه گوناگون است و شامل اسب، شتر، فیل، دیو و عقاب می‌باشد که استفاده از شتر و فیل، مرسوم‌تر بوده است. به‌طور کلی در نگاره‌های مورد بررسی مربوط به دوره تیموری، وسیله شاخص حمل کجاوه، فیل و دیو و در نگاره‌های مربوط به دوره صفوی، وسیله شاخص، فیل، اسب، شتر و نیز دیو است.

در پاسخ به پرسش دوم که کجاوه در نگاره‌های دوره تیموری و صفوی با چه نقوشی تزئین شده است، این نتیجه حاصل شده که تزئینات در کجاوه‌های مزین، در تمام دیواره‌ها و نیز روکش و سقف کجاوه‌های سرپوشیده کار شده است و تزئین غالب در هر دو دوره، نقوش اسلیمی و ختایی است. در نگاره‌های رزمی از تزئینات ختایی و پیچش‌های اسلیمی و نیز نقوش حیوانی شیر و اژدها استفاده شده؛ اما در نگاره‌های بزمی، نقوش حیوانی به کار نرفته و در عوض نقوش هندسی نیز علاوه بر تزئینات ختایی و اسلیمی، مشهود است. در نگاره‌های مربوط به دوره تیموری، کجاوه بدون تزئینات و یا با تزئینات اندک تصویر شده و از میان تمام نگاره‌های مورد بررسی این پژوهش، استفاده از نقوش حیوانی فقط در یک نگاره تیموری و یک نگاره صفوی مشهود است که در نگاره تیموری نقش شیر و در نگاره صفوی نقش اژدها تصویر شده است. در نگاره‌های مربوط به دوره صفوی کجاوه با تزئینات ختایی و اسلیمی بیشتر به چشم می‌خورد و استفاده از نقوش هندسی در تزئین کجاوه تنها در نگاره‌های مربوط به این دوره دیده شد. در نگاره‌های تیموری، کجاوه زرین به تصویر درآمده است؛ اما در نگاره‌های صفوی کجاوه به رنگ قهوه‌ای، لاجورد و قرمز به چشم می‌خورد.

منابع

- آژند، یعقوب. (۱۳۸۷). مکتب نگارگری شیراز. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- اخوی، امید. (۱۳۹۰). «کاروانسراها در گذر تاریخ». کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۱۶۵، ۶۲-۶۴.
- اسماعیلی مهرا، حمید؛ بیگدلی، علی؛ ادیسی، مهری.

مثال، هودج غالباً مخصوص استفاده بانوان بوده، در ابعادی به گنجایش یک تا دو نفر و دارای سقف بوده و توسط شتر حمل می‌شده است. پالکی و شکدف کجاوه بدون سقف و غالباً مورد استفاده مردان است و تفاوت آن‌ها در ابعاد می‌باشد که شکدف بزرگ‌تر است.

در پاسخ به پرسش نخست که کجاوه در نگاره‌های دوره تیموری و صفوی از چه فرم‌ها و کاربردی برخوردار بوده است، با بررسی تصویر کجاوه در چندین نمونه نگاره، این نتیجه حاصل شد که تصویر کجاوه هم در نگاره‌های بزمی و هم رزمی نقش شده و در نگاره‌های رزمی به علت موضوع و مفهوم روایت؛ یعنی مصورسازی جنگ و صحنه نبرد که امری مردانه محسوب می‌شود از تصویر کردن کجاوه دارای سقف و پوشش که غالباً برای استفاده زنان رایج بوده خودداری شده و کجاوه‌های بدون روکش و شبیه فرم تخت روان و در فرم‌های چندضلعی به تصویر کشیده شده است. همچنین در تمام نگاره‌های رزمی مورد بررسی، حمل کجاوه توسط فیل انجام می‌شود که دلیل آن کاربرد و قدرت زیاد فیل‌های جنگی در صحنه نبرد می‌باشد که شخصیت‌های مهم روایت را سوار بر فیل تصویر کرده‌اند؛ البته در نگاره‌هایی که در آن خاقان چین و کاموس حضور دارند، این شخصیت‌ها به تبعیت از روایت داستانی شاهنامه (که در آن خاقان چین و سپاهش سوار بر فیل سفید جنگی به جنگ ایرانیان می‌آید) بر پشت فیل ترسیم شده‌اند؛ اما در نگاره‌های بزمی در بیشتر موارد کجاوه پوشش و سقف دارد و بر پشت شتر بسته شده است و استفاده از فیل برای جابه‌جایی کجاوه در هیچ یک از نگاره‌های بزمی دیده نمی‌شود که این نیز به علت حضور یک شخصیت زن به عنوان شخصیت اصلی داستان و ماهیت نگاره که بزم است، قابل توجیه است؛ چراکه حضور فیل به عنوان نماد قدرتمندی در صحنه‌آرایی صحنه‌های رزمی، حائز اهمیت است. فرم کجاوه در این نگاره‌ها اغلب به صورت اتاقکی چندضلعی و دارای سقفی گنبدی شکل تصویر شده که دارای یک یا چند قسمت پنجره‌مانند است که از آن می‌توان فضای بیرون کجاوه را نظاره کرد.

به‌طور کلی در آنالیز نگاره‌های رزمی، فرم کجاوه غالباً در سمت راست و چپ نگاره نقش شده که غالباً به سبب شیوه

- گلدستان و تاریخ بیهقی». ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ضمیمه شماره ۱، دانشگاه تهران، ۷۵-۹۴.
- شاه‌سنایی، محمدرضا؛ طباطبایی، سیدمحمدکاظم. (۱۳۹۶). «بررسی نظریه حجاب حداقلی درباره وضعیت پوشش در عصر جاهلیت و صدر اسلام». پژوهش‌های تاریخی، شماره ۳۴، ۸۹-۱۰۴.
- شعبان‌پور، منیره. (۱۳۸۲). «مکتب نگارگری هرات و هفت‌اورنگ». کتاب ماه هنر، شماره ۶۳ و ۶۴، ۸۶-۹۳.
- طاهری، علیرضا؛ شاه‌چراغ، سیده‌معصومه. (۱۳۹۵). «مطالعه تطبیقی نقوش (درون‌ترکیبی) در نگارگری ایران و دوره سلاطین مغولی هند و آثار آرکیم بولدو: نگاره شتر و ساربان، پری چنگ‌نواز سوار بر شتر و تابلوی پرتره زمین»، نگره، شماره ۳۷، تهران، ۷۲-۶۳.
- عابدینی، احمد. (۱۳۷۶). «استفاده از سایه و سایبان در حال احرام». فقه، شماره ۱۳، ۱۸-۸۵.
- عباسی، جواد. (۱۳۸۸). «آخرین روزهای غازان‌خان و بحران در حکومت ایلخانی». تاریخ ایران، شماره ۶۲، ۷۳-۸۸.
- عبدالله‌زاده‌فرد، علیرضا؛ رحمانی، مجید. (۱۳۹۵). «طراحی ورودی شهرهای امروز با بهره‌گیری از هویت‌مندی شهرهای دیروز ایران»، مطالعات جغرافیا، عمران و مدیریت شهری، شماره ۲، ۳۷-۲۵.
- عمید، حسن. (۱۳۵۷). فرهنگ فارسی عمید. تهران: امیرکبیر.
- قائمی، فرزاد. (۱۳۹۳). «نقد و تحلیل ساختار آیینی اسطوره سیاوش (مقایسه سیاوش - سیاوشان با تراژدی - دیونیسیا بر مبنای نظریه اسطوره و آئین)». نقد ادبی، شماره ۲۵، ۱۵۳-۱۸۴.
- قلی‌زاده، عادل. (۱۳۸۱). «استاد محمد سیاه‌قلم». فصلنامه هنر، شماره ۵۲، ۱۴۴-۱۵۷.
- کورکیان، ا. م.؛ سیکر، ژ. پ. (۱۳۷۷). باغ‌های خیال. مترجم: پرویز مرزبان. تهران: فرزاد.
- کرباسی، کلود؛ پرهیزگاری، ماری؛ پریشان‌زاده، پیام؛ شهوند، پریناز. (۱۳۸۹). شاهکارهای نگارگری ایران. تهران: مؤسسه توسعه هنرهای تجسمی معاصر و موزه هنرهای معاصر تهران.
- گری، بازیل. (۱۳۸۳). نقاشی ایرانی. مترجم: عربعلی شروه. تهران: دنیای نو.
- (۱۳۹۶). «بررسی اخلاق اجتماعی ایرانیان در سفرنامه‌های اروپایی (سفرنامه‌های دوره صفویه و قاجار)». تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۲۹، ۷۱-۹۲.
- باستانی پاریزی، محمدابراهیم. (۱۳۵۲). «تن آدمی شریف است...». یغما، شماره ۳۰۲، ۴۵۶-۴۶۵.
- بهارزاده، پروین. (۱۳۹۲). «بازخوانی مفاهیم "زوج" و "زوجیت" در قرآن کریم». دوفصلنامه علمی-پژوهشی تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره ۲۰، دانشگاه الزهراء، ۲۹-۵۰.
- بهنام، عیسی. (۱۳۴۵). «شاهکارهای هنری ایران». هنر و مردم، شماره ۵۲، ۶-۹.
- بیرشک، احمد؛ داناسرشت، اکبر. (۱۳۶۴). «استاد اکبر داناسرشت و ریاضیات از "بیرونی" تا معاصران». کیهان فرهنگی، شماره ۱۷، ۳-۱۴.
- پورگیو، فریده؛ عبداللهی، منیژه. (۱۳۸۳). «جست‌وجوی جان و جهان: نگاهی به سفرنامه‌های فارسی». کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۸۸ و ۸۹، ۲۲-۳۳.
- جهانگرد، فرانک. (۱۳۹۱). «نگاهی انتقادی به ترجمه، تصحیح و تحشیه چین‌نامه». جستارهای ادبی، شماره ۱۷۹، ۱۱۱-۱۳۴.
- دستغیب، سیدعبدالعلی. (۱۳۸۰). «نگاهی به سفرنامه‌های آل‌احمد». کیهان فرهنگی، شماره ۱۸۰، ۵۰-۵۲.
- ذکاء، یحیی. (۱۳۴۱). «چهره‌های جاویدان هنر؛ غیاث نقشبند: نقاشی توانا، شاعری خوش‌قریحه، بافنده‌ای چیره‌دست». هنر و مردم، شماره ۱، ۶-۱۱.
- رحمت‌آبادی، الهام. (۱۳۸۷). «از کجاوه، کالسکه و ماشین دودی تا ورود اولین اتومبیل به ایران». جستارهای شهرسازی، شماره ۲۶ و ۲۷، ۱۲۳-۱۱۶.
- رضوی، کیشور. (۱۳۹۶). شاهنامه‌نگاری مبتنی بر ویژگی‌های شخصیتی شاه‌عباس اول. مترجم: مصطفی لعل شاطری. مشهد: نی نگار.
- رمضان‌جماعت، مینا؛ اکبری، زینب. (۱۳۹۲). «تحولات بافتی تهران در دوره قاجار: تغییرات ایجادشده در نحوه قرارگیری خانه‌ها نسبت به معابر شهری». جامعه‌شناسی تاریخی، شماره ۱، ۱۷۵-۲۰۲.
- زنجانی، برات. (۱۳۸۰). «نکاتی چند از معانی عبارت‌های

- لوکونین، ولادیمیر؛ ایوانوف، آناتولی. (۱۳۹۱). نگارگری ایرانی. مترجم: حسین یآوری و مریم توکلیان. تهران: آذر.

- محرابی کالی، فردین؛ معصومی، محسن. (۱۳۹۲). «فیل در دوره سلاطین دهلی: اهمیت و کارکردها». تاریخ و تمدن اسلامی، شماره ۱۸، ۱۰۹-۱۲۱.

- معین، محمد. (۱۳۸۶). فرهنگ فارسی معین (یک جلدی). تهران: فرهنگ‌نما؛ کتاب آراد.

- مهدی‌پور، محمود. (۱۳۸۷). «مرزهای نوآوری». فرهنگ کوثر، شماره ۷۳، ۲-۶.

- نایب‌پور، صفورا؛ اسفندیاری، زهرا. (۱۳۹۴). «بررسی نمادین ساختار و موقعیت پیکره حضرت یوسف در نگاره‌های منظومه یوسف و زلیخا هفت‌اورنگ ابراهیم‌میرزا»، کنفرانس بین‌المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست؛ افق‌های آینده، نگاه به گذشته،

- https://www.civilica.com/Paper-ICAUCAE01-ICAUCAE01_1460.html.

- یعقوبی، مهدی؛ یآوری سرتختی، محمدجواد. (۱۳۹۵). «بازتاب تاریخ فرهنگی و اجتماعی مسلمانان در سفرنامه ابن جبیر». تاریخ اسلام در آینه پژوهش، شماره ۴۰، ۱۲۱-۱۴۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

A study of the form, application and decorations of Kajave in Persian miniatures of the Timurid and Safavid periods

Zeinab Niknasab¹, Arezoo Paydar fard²

1- Master student of Persian miniature painting, Tabriz Islamic Art University (responsible author)

2- Assistant Professor University of Birjand

DOI: 10.22077/NIA.2021.3787.1370

Abstract

Persian miniature is a useful source for understanding the tools and practical means of people's lives in the past history of Iran, where it is a means of transportation and can be seen in some Persian miniatures of the Timurid and Safavid periods.

The problem of the present article is what is the shape, application and decorations of Kajave in the miniatures of the Timurid and Safavid periods according to the story of Persian miniatures?

Due to the fact that Kajave has been a common means of transportation in the past, it has also been depicted in Persian miniatures of the Timurid and Safavid periods. Due to the scarcity of research in this field, the purpose of this study is to obtain comprehensive information about the different forms of curves and their applications.

The main question of the article is as follow:

What form does Kajave have in the Persian paintings of the Timurid, and Safavid periods and What motifs are the various corners in the paintings decorated with?

The research method in the present article is descriptive and analytical and the process of data collection is library. The method of the information analysis is qualitative.

In this article, the form and application of Kajave and their motifs, and decorations are discussed in 13 samples of Timurid and Safavid period paintings.

The results show that Kajave is painted in both martial and festive images and in martial paintings it is often closed on the back of an elephant without a roof and has khatai, geometric, and animal motifs, still festive images it is painted on the back of a camel with a ceiling. It is often decorated with Khatai, geometric and Islamic motifs.

Key words: Timurid period, Safavid period, Kajave, Motifs and decorations, Persian miniature painting

1 - Email: zeinabniknasab@gmail.com

2 - Email: a.paydarfard@birjand.ac.ir